

MITROVITS MIKLÓS

Politikai ellenzék és kulturális ellenállás Lengyelországban és Magyarországon a késő szocializmusban (összehasonlítás, kapcsolatok, transferek)

Amikor néhány évvel ezelőtt elkezdtem a kutatásomat,¹ azt feltételeztem, hogy a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok hasonlóak a lengyel–csehszlovák kapcsolatokhoz.² Hamar rájöt-

¹Érdemes ezen a ponton megemlíteni néhány magyar, lengyel és angol nyelven megjelent munkát, amelyek kapcsolódnak a jelen tanulmány témájához: MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. Magyar–lengyel ellenzéki együttműködés (1976–1989)*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020; MITROVITS Miklós: A lengyel hatás a magyar demokratikus ellenzék tevékenységére, 1980–1981. *Századok*, 2019/2. 403–428.; Miklós MITROVITS: Polski wpływ na proces kształtowania się opozycyjnych partii politycznych na Węgrzech (1981–1989) [Lengyel befolyás a magyarországi ellenzéki politikai pártok kialakulásának folyamatában (1981–1989)]. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2019/33. 181–210.; Michał PRZEPERSKI: Początek końca. Społeczne uwarunkowania działalności opozycji politycznej w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech w drugiej połowie lat siedemdziesiątych [A vég kezdete. A politikai ellenzék tevékenységének társadalmi tényezői Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon a hetvenes évek második felében]. In: Tomasz KOZŁOWSKI–Jan OŁASZEK (eds.): *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku* [Ellenzék és társadalmi ellenállás Lengyelországban 1956 után]. IPN, Warszawa, 2014. 113–130.; Ferenc LACZÓ: Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarność and the Polish Crisis of 1980–81. *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, 2012/1. 85–104.; Ervin CSIZMADIA: The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 2015/4. 119–138.

²A csehszlovák Charta '77 és a lengyel Munkásvédelmi Bizottság (KOR) vezető aktivistái 1978-tól találkoztak szerveztek a csehszlovák–lengyel határon az Óriás-hegységben (Krkonosé/Karkonosze). Első közös akciójuk a prágai tavasz leverésének tizedik évfordulóján kiadott közös tiltakozó nyilatkozat volt. A rendszeres találkozókat 1981-ben formalizálták, amikor létrehozták a Csehszlovák–Lengyel Szolidaritás csoportot. Számos közös akciót szerveztek, és a nyolcvanas

tem, hogy ez nem így van. Az ellenzéki tevékenység feltételei Magyarországon valójában alapvetően különböztek a csehszlovákiai és lengyelországi viszonyoktól. Ennek eredményeképpen a magyar ellenzék sokkal gyengébb, kisebb létszámú, és ami még fontosabb, ideológiailag és generációs szempontból megosztottabb volt. Így amikor az ellenzéki nézeteket valló magyar értelmiségiek Lengyelországban kerestek kapcsolatokat, a saját politikai és korabeli preferenciáiknak megfelelő csoportokban találták meg őket. A tanulmány első felében az ellenzéki tevékenység eltérő politikai és társadalmi feltételeit ismertetem Lengyelországban és Magyarországon, a második felében pedig példákkal illusztrálom a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatokat különböző csatornáit és transzfereit.³

Kontextus

Mielőtt megvizsgálnánk a lengyel és a magyar ellenzéki csoportok közötti kapcsolati hálót, érdemes megemlíteni a két ország ellenzéki mozgalmai közötti alapvető különbségeket. A lengyel társadalom nagy része győzelemként élte meg az 1956 októberi változásokat, mivel az új pártvezetés a rendszer stabilitásának és a közvélemény támogatásának megőrzése érdekében három területen jelentős engedményeket volt kénytelen tenni. Egyfelől a katolikus egyháznak a korábban bebörtönzött Stefan Wyszyński primás vezetésével sikerült megőriznie belső integritását és társadalmi befolyását, és a rendszerrel szemben kritikus erők egyik támaszává vált. Másrészt a kormány sikeresen felhagyott a magángazdaságok erőszakos kollektivizálására tett

évek végén közös lapot is indítottak. Lásd Łukasz KAMIŃSKI–Petr BLÁŽEK–Grzegorz MAJEWSKI: *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej* [A határokon túl. A Lengyel–Csehszlovák Szolidaritás története]. Ósrodek „Pamięć i Przyszłość”, Warszawa, 2009.

³ E tanulmányban nem tárgyalom a kulturális kapcsolatok történetét. Lásd erről Patryk WASIAK, *Kontakty między artystami wizualnymi z Polski, Węgier, Czechosłowacji i GDR w latach 1970–1989* [Kapcsolatok Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia és az NDK képzőművészei között, 1970–1989]. IPN, Warszawa, 2019.

kísérletével. Végül a marxizmus–leninizmus az oktatásban és a kulturális életben megszűnt kizárólagos viszonyítási pontként működni, és Lengyelország a szocialista tábor többi részéhez képest nagy fokú kulturális szabadságot élvezett.⁴

Bár a két ország geopolitikai helyzete nem változott, továbbra is a szovjet blokk nyugati periferiáján helyezkedtek el, 1956. november 4-e után Lengyelországban és Magyarországon drámaian megváltozott a helyzet. A magyarok a véres szovjet beavatkozás következtében a 20. század harmadik nagy vereségét szenvedték el.⁵ A Kádár János által kiépített kormányzati rendszernek nem volt belső társadalmi legitimációja, és őt magát is a szovjetek bábjának tekintették itthon és külföldön. A forradalom leverése és a brutális elnyomás után a megvert társadalomnak nem volt önvédelmi eszköze. Néhány évvel később a mezőgazdaság teljes kollektivizálását különösebb ellenállás nélkül hajtották végre. Az egyház a hatóságok vazallusa lett, és a hivatalos marxista–leninista dogmák továbbra is uralták a kulturális életet, bár bizonyos „polgári” irányzatokat megtűrték. A hatóságok a kemény intézkedéseket korlátozott engedményekkel kombinálták, hogy szélesebb körű támogatást szerezzenek a lakosság körében.

Magyarországon a társadalmi és politikai viszonyok új rendezésének kiindulópontja a szovjet csapatok jelenléte, a kivégzések, a bebörtönzések és annak a hozzávetőleg kétszázezer embernek a hiánya volt, akik a magyar felkelés összeomlása következtében elmenekültek az országból. A társadalomban az volt az uralkodó érzés, hogy alkalmazkodni kell a fennálló valósághoz, és nincs esély a változtatásra. Más szóval a magyar társadalom kapitulált. Ily módon egyfajta alku jött létre a megvert és megalázott társadalom és a hatóságok között. Ennek az íratlan megállapodásnak

⁴ Az októberi hatalomváltást követő egyéves reformidőszak legaktuálisabb és legalaposabb feldolgozását lásd Jerzy KOCHANOWSKI: *Rewolucja międzypowstaniowa polska 1956–1957* [Forradalom októbertől októberig 1956–1957]. Znak, Kraków, 2017.

⁵ Korábban hasonló traumát okozott 1920 (a trianoni békeszerződés, amely megfosztotta Magyarországot történelmi területeinek és magyar nemzetiségű lakosságának kétharmadától) és 1944/1945 (háborús veszteségek, a zsidó lakosság nagy részének deportálása, a nyilas diktatúra, a visszaszerzett történelmi területek elvesztése, a második világháborús vereség).

a lényege az volt, hogy amíg az állampolgár nem avatkozik bele a politikába, a hatóságok sem avatkoznak a magánéletébe, sőt, biztosítják az állampolgárok fokozatos és korlátozott gyarapodását. Egy hatékony és hasznos megállapodás született, amely kényszer alatt jött létre.⁶ A depolitizált kispolgárság jelentőségét, kialakulásának és megszilárdulásának folyamatát tükrözi a magyarországi puha kommunista diktatúra népszerű elnevezése, amely a következő évtizedekben „fridsiderszocializmus” – Nyugaton „gulyáskommunizmus” – néven vált ismertté.⁷

Ennek előfeltétele a korlátozott piacositás volt, amely ugyanakkor nem sértette a politikai intézményeket, és fenntartotta az állami és szövetkezeti tulajdon monopóliumát a gazdaságban. Ennek érdekében 1968-ban bevezették az Új Gazdasági Mechanizmust. Így a kádárizmus lényegében egy depolitizált társadalom számára teremtett utat az egyéni jóléthez. Ezt azonban paradox módon tette: az önkizsákmányoláson alapuló mechanizmusok lehetőségeinek további kiterjesztésével, ami az úgynevezett második gazdaság néven vált ismertté.⁸

Lengyelországban viszont állandó patthelyzet alakult ki a hatóságok és a társadalom között. Bár a kommunista párt uralta a társadalmat, nem tudott tartósan gyökeret verni. A lengyel szocialista rendszerben a társadalom az *ellenállás-elfogadás-résztétel* háromszögében mozgott, de e három magatartásforma között nem volt éles határvonal.⁹ Úgy tűnik, az egyik legfontosabb kü-

⁶ Lásd még KENDE Péter: *Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?* In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva: *Évkönyv XI. 2003 – Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 9–17.

⁷ Kádár „szövetségi politikájáról” lásd TABAJDI Gábor: *Kiegyezés Kádárral – „Szövetségi politika”, 1956–1963.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

⁸ A Kádár-korszak tipikus gazdasági tevékenységei. A második gazdaságba azok a gazdasági tevékenységek tartoztak, amelyek kívül estek a szocialista tervgazdaság keretein. A magyar társadalom szinte minden rétege részt vett a működésében. A becslések szerint az 1970-es évek végére a magyar családok háromnegyede a jövedelmének egy részét a második gazdaságból szerezte. VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2005. 181.

⁹ Lukasz KAMIŃSKI: *Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja* [A munkások és a hatalom viszonya 1944–1989]. In: Jarosław NEJA (ed.): *Dla Władzy, obok Władzy, przeciw Władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL* [A hatalomért, a hatalom mellett, a hatalom ellen.

lönbség az, hogy a lengyel társadalom – a magyar társadalommal ellentétben – nem depolitizálódott. Ez abból adódott, hogy Władysław Gomułka a magyarországi ötvenhatos tapasztalatokat látva megpróbálta visszaállítani a párt ellenőrzését a társadalmi-politikai élet felett. Mint később kiderült, ennek hatására a gazdaságirányítási reformok bevezetésére vonatkozó tervek kidolgozása megállt, így sem az állami struktúrák modernizációja, sem az életszínvonal emelése nem történt meg. A lengyel értelmiség számára hamarosan világossá vált, hogy a rendszer nem a demokratizálódás és a decentralizáció irányába halad: az állami és pártbürokrácia nem volt hajlandó átadni a társadalomnak a gazdaság és a politika ellenőrzésének és irányításának feladatait, azokat a saját kezében akarta összpontosítani.

Lengyelországban a párt feladta az egyéni parasztgazdaságok kollektivizálására vonatkozó terveit, ehelyett az állami gazdaságok, a szövetkezetek és a mezőgazdasági körök fejlesztését igyekezett támogatni, és különböző eszközökkel (alacsony felvásárlási árak és kötelező beszállítások fenntartása, a gépárak emelése) akadályozta az egyéni gazdálkodás fejlődését. Ez nemcsak a parasztok között okozott feszültséget, hanem aláásta a városok élelmiszer-ellátásának alapját is, ami a gazdasági problémák és a társadalmi elégedetlenség elmélyüléséhez vezetett.¹⁰ A pártnak nem sikerült megnyernie a munkások lojalitását a rendszerhez azzal, hogy „bezárta” őket a nagy állami vállalatokba, és – Magyarországtól eltérően – megfosztotta őket a törvényes mellékkereset lehetőségétől. Nem voltak meg a feltételek egy, a magyarországi második gazdasághoz hasonló szféra létrehozásához. Ehelyett más folyamatok zajlottak: kialakult a szürke- és

Dolgozói magatartás a Lengyel Népköztársaság nagy ipari központjaiban]. IPN, Warszawa, 2005. 12.

¹⁰ MAGYAR Bálint: A szövetkezetek és állami szektor a lengyel mezőgazdaságban (1944–1980). *Medvetánc*, 1982/4.–1983/1. 215–244.; JUHÁSZ Pál–MAGYAR Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelői helyzetéről a hetvenes években. *Medvetánc*, 1984/2–3. 181–208. A lengyel mezőgazdaság kollektivizálásáról újabb irodalmat lásd Dariusz JAROSZ–Grzegorz MIERNIK: A lengyel mezőgazdaság dekollektivizálása. *Múltunk*, 2013/3. 60–76.; MITROVITS Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: HORVÁTH Sándor–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK TTI, Budapest, 2015. 335–347.

a feketegazdaság, és a rendszer válságával párhuzamosan egyre gyakoribbá vált, hogy a rendszer a megélhetést kereső polgárokat az illegális tevékenység világába kényszerítette. A mezőgazdaság kollektivizálásának és a központilag irányított tervgazdaság reformjának elmaradása súlyos áruhiányhoz vezetett Lengyelországban. Ennek eredményeként az 1970-es és 1980-as években a feketepiac gyakorlatilag minden árucikket lefedett.¹¹ A fő különbség azonban az volt, hogy Lengyelországban a feketepiacot szigorúan szankcionálták, míg Magyarországon az úgynevezett „második gazdaságot” a hatóságok megtűrték; sőt, ezeknek a tevékenységeknek csak egy kisebb része volt illegális, és idővel legalizálták.¹² Hasonlóképpen, a hatóságok képtelenek voltak a fiatal értelmiségieket a valódi szocializmus építőivé, vagy legalábbis a rendszerhez lojálisakká tenni, annak ellenére, hogy megvoltak az eszközeik, hogy börtönnel fenyegezzék őket. A mindennapi élet gyakorlata éles ellentétben állt a szocializmus által hirdetett elvekkel. A reformok kudarcát az életszínvonal folyamatos csökkenése és az 1956-ban elért viszonylagos kulturális szabadság fokozatos erodálódása kísérte, a cenzúra megerősödésével. Ennek eredményeként az 1970-es években intézménysült a társadalmi elégedetlenség tömeges és radikális megnyilvánulása. Az első ellenzéki szervezetek azért jöttek létre, hogy a tömegek elégedetlenségét kanalizálják, és a társadalom szószólójaként működjenek. Nem kevésbé fontos, hogy a párt nemcsak hogy nem tudta megnyerni az ideológiai és világnézeti csatát a katolikus egyházzal szemben, amely a társadalom széles rétegei számára menedékké vált, de Karol Wojtyła krakkói érsek pápává választása (1978. október 16.) után olyan világi hatalmon kívüli morális tekintéllyel bírt, amellyel a kommunista párt nem versenyezhetett a túlnyomóan katolikus hívő lengyel társadalomban.¹³

¹¹ Lásd Jerzy KOCHANOWSKI: *Tłynymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989* [Hátsó ajtókon. „Feketepiac” Lengyelországban 1944–1989]. W. A. B., Warszawa, 2015.

¹² DANYI Gábor–VIGVÁRI András: Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, 2019/110. 11–31.

¹³ A „párt vezető szerepe a társadalomban” kitétel üres lózung maradt. Hozzá kell tenni, hogy az 1976 elején végrehajtott alkotmánymódosítással sem került be a megfogalmazás a Lengyel Népköztársaság Alkotmányába. A módosi-

Ellenzéki csoportok

E rövid bevezető után nézzük meg a magyar és a lengyel ellenzéki csoportok közötti különbségeket. Egyrészt a lengyel ellenzéki tevékenység sokkal korábban kezdődött,¹⁴ másrészt az egyes ellenzéki csoportok sokkal korábban intézményesültek (azaz kezdtek nyíltan szervezett tevékenységet folytatni), mint Magyarországon. Harmadszor – és ez a döntő különbség – 1956 után Lengyelországban a társadalmi ellenállás időről időre megerősödött, a tömeges tiltakozások időnként engedményekre kényszerítették a hatalmat, amellyel egyúttal tovább javították az ellenzéki tevékenység feltételeit is. Végül meg kell említeni a katolikus egyház mint legális intézmény szerepét, amely képes volt befolyásolni a lengyel politikai diskurzust, egyesíteni és támogatni a politikából kizárt és gazdaságilag elnyomott társadalmi rétegeket – különösen az 1970-es évek közepétől.

A lengyelországi ellenzéki mozgalomnak három pillére volt. A „politikai ellenzék” mellett¹⁵ mindig fontos szerepet játszott a

tott alaptörvény ugyan deklarálta, hogy Lengyelország szocialista ország, de a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepét csupán – némileg ellentmondva az első megállapításnak – a „szocializmus építésében” határozta meg. Ustawa z dnia 10 lutego 1976 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej [Az 1976. február 10-i törvény a Lengyel Népköztársaság alkotmányának módosításáról]. Dz.U. 1976 nr 5 poz. 29. Forrás: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19760050029/O/D19760029.pdf> (Letöltve: 2021. 10. 06.)

¹⁴ Lengyelországban lényegében 1945 után a politikai ellenzék és a társadalmi ellenállás különböző formái megszakítás nélkül léteztek egymás mellett, de 1976 kétségtelenül fontos fordulópontra volt az ellenzéki mozgalom intézményesülésének történetében. Magyarországon viszont az ellenzéki szervezetek csak 1987–1988-ban öltöttek intézményesült formát, amiről később még lesz szó.

¹⁵ „Politikai ellenzék” kifejezésen az Andrzej Friszke által leírt terminológiát értem: „tudatosan megtervezett, bizonyos programra támaszkodó szervezeti vagy intellektuális tevékenység, amely a rendszer megdöntésére vagy a párt monopolhatalmának korlátozására és a társadalom szubjektivitásának visszaszerzésére irányul”. Lásd Andrzej FRISZKE: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980* [Politikai ellenzék a Lengyel Népköztársaságban 1945–1980]. Aneks, London, 1994. 5. – A 2000-es évek elején a krakkói *Arcana* folyóirat lapjain nagy vita bontakozott ki az ellenzék fogalmáról a lengyel történészek körében. Az ellenzék Friszke által megfogalmazott definícióját egyesek (így Tomasz Strzembosz, Krzysztof Łabędź) túl tágnak tartották, míg mások (például Andrzej Paczkowski) nem tulajdonítottak nekik akkora jelentőséget, mivel az ellenzéki csoportok nem céljaikban, hanem csak az általuk használt eszközökben különböztek. Erről a

„társadalmi ellenállás”¹⁶ és a legális egyházi vagy az egyházzal szoros kapcsolatokban álló intézmények (lelkipásztori akadémiák, katolikus értelmiségi körök, a Lublini Katolikus Egyetem, a katolikus sajtó és a cserkészlet). Az egyháznak fontos mozgósító szerepe is volt, támogatta a vallásszabadság védelmében kifejtett ellenállást – a keresztállításért, az iskolai hitoktatásért és a templomépítésért folytatott harcot. 1956 és 1976 között a politikai ellenzéknek még csupán informális csoportoknak lehetett tekinteni. Ezek a csoportok olyan akciók köré szerveződtek, mint Jacek Kuroń és Karol Modzelewski *Nyílt levele a párthoz* vagy a *34. levél*.¹⁷ Ugyanakkor már létezett egy jelentős taglétszámú formalizált (intézményesített) szervezet – a „Ruch” (Mozgalom) – is, ami már az intézményesedés lehetőségét bizonyította.¹⁸ A társadalmi ellenállás formái ebben az időszakban még szintén szervezetlenek voltak. Az egyénileg gazdálkodó parasztok autonóm és független életmódjukhoz való ragaszkodása, a hívek küzdelme a templomépítésért, az 1968-as diáktüntetések és az 1970-es sztrájkok nem intézményesültek még, bár a diák- és munkásakciók során történtek erre kísérletek. A katolikus egyház viszont 1956 után jelentős szerepet játszott a társadalomszervezésben a maga kiterjedt intézményhálózatán keresztül, amelynek egyik

vitáról lásd MITROVITS Miklós: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története (1956–1989). Historiográfiai megközelítések. *Múltunk*, 2009/4. 122–153.

¹⁶ „Társadalmi ellenállás”-on a következőket értem: 1956–1976 között a magángazdák ellenállása a kollektivizálással szemben, diáktüntetések (1968), munkássztrájkok (1970); 1976–1980 között a munkássztrájkok (1976), a szabad szakszervezetek megjelenése, a diákok szerveződése 1977-től. A Szolidaritás mozgalom 1980 nyarán egyesítette a szervezett politikai ellenzékét és a társadalmi ellenállást. Andrzej Friszke az idézett munkájában a következőképpen írja le ezt a koncepciót: „spontán, nem szervezett és a rákényszerített politikai, ideológiai renddel nem szembenálló, gyakran a tradicionális értékek védelmével összekapcsolódó”. Andrzej FRISZKE: I. m. 5. Lásd még Tomasz KOZŁOWSKI–Jan OŁASZEK (eds.): I. m.

¹⁷ MITROVITS Miklós: 1968 – a lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja. In: BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): *1968: Kelet-Európa és a világ*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 87–103.

¹⁸ Nem ez volt az első titkos szervezet ebben az időszakban. Titkos szervezetek már 1956 előtt is alakultak. 1956 után a „Ruch” méretével, programjával, széles körű tevékenységével és a dekonspiráció utáni elnyomás mértékével tűnt ki. Piotr BYSZEWski: Organizacja „Ruch” (1965–1970) [A „Ruch” szervezet (1965–1970)]. *Dzieje Najnowsze*, 2018/3. 271–277.

nyílt jele volt az 1966-os millenniumi ünnepek körüli konfliktus politikai tetőzése.¹⁹

Eközben Magyarországon teljesen hiányzott a lengyelországihoz hasonló szervezett ellenzéki tevékenység, ahogy hiányoztak a széles körű autonómiával rendelkező egyházak és más társadalmi szervezetek (mint a cserkészlet). Csupán 1968-tól, a prágai tavasz leverése után alakult ki az az intellektuális és politikai áramlat, amely a későbbi ellenzéki mozgalom kiindulópontjává vált. A prágai tavasz vereségét követő sokk és kiábrándultság, valamint a felismerés, hogy a kommunista rendszer nem reformálható, és hogy sem az ideológia, sem a politikai gyakorlat nem vezethet az egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomhoz, a magyar értelmiség jelentős részét befolyásolta. A prágai eseményekből azt a következtetést lehetett levonni, hogy a felülről irányított reformok kora lejárt, és hogy az „emberarcú szocializmusnak” nincs esélye a megvalósulásra. Innentől kezdve a reformkommunistákra is másként tekintettek: nem alternatívaként, hanem két elnyomó időszak közötti átmeneti jelenségként. Stratégiaváltásra volt szükség. Ezt segítette az 1975-ben aláírt helsinki záróokmány „harmadik kosara” is. A rendszerkritikus ellenzék így a rendszer elidegenedésének és bürokratizálódásának kritikájától az emberi jogok és a politikai demokratizálódás alulról jövő követelése felé mozdult el. Ez az új „ideológia” hidat képezett a különböző marxista, nem marxista, függetlenségi és nacionalista irányzatok között, de hosszú időbe telt, mire mozgalommá váltak, és még hosszabb időbe, mire ez hivatalosan is intézményesült.²⁰

¹⁹ 1966-ban ünnepelte a lengyel katolikus egyház és a társadalom a kereszténység felvételének ezredik évfordulóját. Az állam és a párt igyekezett felvenni a harcot az egyházzal a lengyel társadalom ideológiai és világnézeti nevelésében. A millenniumi ünnepség így az egyház és az állam között folyó küzdelem csúcspontja lett. Lásd Bartłomiej NOSZCZAK: *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecie chrztu Polski (1956–1966/1967)* [Antimillennium. Az állam és az egyház közötti konfliktus Lengyelország keresztiségének ezredik évfordulóján (1956–1966/1967)]. IPN, Warszawa, 2020.

²⁰ Balázs TRENCSENYI–Michał KOPECEK–Luka Lisjak GABRIJELČIĆ–Maria FALINA–Mónika BAAR–Maciej JANOWSKI (eds.): *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. II. 1968–2018*. Oxford University Press, Oxford, 2018. 94.

Az 1970-es évek első felében Magyarországon csak informális értelmiségi csoportokról lehetett beszélni. E csoportok tevékenységei a rendszerrel szemben kritikus szövegek készítésére és megvitatására korlátozódtak. 1972-ben Bence György, Kis János és Márkus György írtak egy tanulmányt *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* címmel, amelyben megkérdőjelezték Marx értéktöbblet-elméletét, és arra a következtetésre jutottak, hogy Marx elveire nem lehet működő társadalmat építeni. Haraszti Miklós 1973-ban *Darabbér* címmel könyvet írt, amelyben a kistepesti Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatait foglalta össze. Ebben – Kuroń és Modzelewski *Nyílt leveléhez* hasonlóan – azt bizonyította, hogy a magát szocialistának nevező állam kizsákmányolja a munkásait. Végül érdemes megemlíteni Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét, amely az államszocializmus rendszerét egy kizsákmányoló osztály uralmaként írta le, amely ráadásul nem a munkásosztályt, hanem a bürokratikus értelmiséget tette meg kedvezményezettként. A hatalom büntetéssel válaszolt. 1990 előtt természetesen egyik kézirat sem jelenhetett meg Magyarországon. A szerzőket elbocsátották állásukból, kisebb börtönbüntetést kaptak, vagy emigrációba kényszerültek.²¹

A kiábrándult marxista filozófusok e csoportja mellett, akik egyre inkább hajlamosak voltak a rendszer kritikájára, ott voltak az 1956-os felkelés résztvevői („ötvenhatosok”), akiket a felkelés leverése után hosszú börtönbüntetésre ítélték, majd az 1963-as amnesztia – vagy a korábbi amnesztiák – révén szabadultak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a rendszerből kiábrándult értelmiségiek és az 1956-os forradalom résztvevői között generációs különbség volt. A később demokratikus ellenzék néven ismertté vált mozgalom magját azok alkották, akiknek nem volt tapasztalatuk

²¹ A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* 1992-ben jelent meg. A *Darabbér* Nyugaton először németül jelent meg 1975-ben, majd magyarul 1980-ban Párizsban. *Az értelmiségiek útja az osztályhatalomhoz* 1978-ban szintén az emigrációban jelent meg.

a forradalom utáni erőszakos megtorlásokról. Az 1956-ot túlélő idősebb generáció tagjai később csatlakoztak.²²

Megnőtt az írók („népi mozgalom”²³) és mindenekelőtt a human értelmiségiek aktivitása is, akik, bár nem álltak nyíltan a rendszerrel szemben, és a legális intézményeken belül dolgoztak, elleneztek a párt hivatalos ideológiáját és programját. Számonkérték a politikai vezetésen a művelődés és a kultúra ügyét, felelőssé tették a szocialista rendszert, de magát a társadalmat is a „kulturavesztés” folyamatáért. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre erőteljesebben folyt a párttal szemben vívott harcuk a nemzeti kultúra képviselőjének hegemoniájáért.²⁴ Tevékenységüket kulturális ellenállásként lehetne leírni. Pontosabban ők is a kulturális ellenállás részei voltak. Az a része, amely az 1980-as évek végén, majd a Magyar Demokrata Fórum keretein belül kezdett valódi politikai tevékenységet folytatni, és így módon aktívan részt vett a politikai rendszerváltásban.²⁵

²² Sajnos a magyar történészek eddig kevés figyelmet fordítottak a demokratikus ellenzék kezdeteinek történetére. Eddig csupán két monográfia jelent meg a témában. CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. I. kötet. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995; BOZÓKI András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019.

²³ Az úgynevezett „népi mozgalom” az 1920-as és 1930-as évek radikális ideológiai, irodalmi és művészeti áramlata volt, amely hatással volt a második világháború utáni évekre. A hetvenes-nyolcvanas években a kulturális ellenállás – a politikai értelmében – legmarkánsabb szárnya vette át a népi mozgalom örökségét, később ebből a csoportból született meg a Magyar Demokrata Fórum. Ezért is nevezik a köznyelvben gyakran „népi mozgalomnak”, de véleményem szerint ez félrevezető, mivel annál sokkal heterogénebb csoportról van szó. Lásd bővebben PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012.

²⁴ Lásd erről FÖLDES György: *Nemzet és hegemonia – 1920–1990. Múltunk*, 2020/3. 55.

²⁵ A kulturális ellenállás fogalmát a COURAGE nemzetközi projektből kölcsönöztem. Itt érdemes megjegyezni, hogy a projekt magyar címe „Kulturális ellenállás és ellenkultúra”, míg az angolban és más nyelveken, köztük a lengyelben is, „kulturális ellenzék” (Cultural opposition, Opozycja kulturalna). A „kulturális ellenállás” (angolul: resistance, lengyelül: opór/sprzeciw) azonban helyesebb lenne, mivel ez az általánosabb kifejezés magában foglalja többek között a nonkonformistákat, az avantgárd művészeket, a vallási mozgalmakat, a civil kezdeményezéseket, az alulról jövő oktatást, a független kiadói mozgalmat, a disszidenseket, az underground punk- és rockbandákat, az alternatív életstílusokat

A demokratikus ellenzék és a kulturális ellenállás közötti különbség leírására a párt terminológiáját használva az előbbieket tiltottnak, míg az utóbbiakat türtnek nevezhetjük. A két csoport között valójában nem csak az volt a különbség, hogy különböző módon és eszközökkel végeztek ellenzéki tevékenységet. Eltértek egymástól származásukban és ideológiájukban is. A később demokratikus ellenzék néven ismertté vált csoport főként fiatal budapesti radikális értelmiségiekből (szociológusok, közgazdászok, filozófusok) állt, akik közül sokan zsidó származásúak voltak, és az 1970-es évek második felétől egyre hangosabban követelték a polgári és politikai jogok tiszteletben tartását, de a határon túli magyarok elnyomása ellen is tiltakoztak. A „népi mozgalomnak” nevezett csoport főleg írókból, költőkből, történészekből, kultúrtörténészekből, vidéki művelődési házak igazgatóiból és iskolai tanárokból állt. Többnyire jobboldali világnézetűek voltak, és nehezen jöttek ki a demokratikus ellenzék tagjaival. Az 1980-as években csak néhány olyan aktivista volt, aki a „népi” csoporthoz tartozott, de ennek ellenére időnként együttműködött a demokratikus ellenzékkel (például Bába Iván, Csoóri Sándor).

Lengyelországban az 1976-os események döntő szerepet játszottak a politikai ellenzék és a társadalmi ellenállás összekapcsolásában és végső soron intézményesítésében. A nyári sztrájkok leverése után tizennégy lengyel értelmiségi megalakította a Munkavédelmi Bizottságot (Komitet Obrony Robotników, KOR), az első hivatalosan intézményesített ellenzéki szervezetet Kelet-Európában, amely jogi és anyagi támogatást nyújtott a munkásoknak.²⁶ Ugyanezen év októberében, az 1956-os forradalom 20. évfordulóján Adam Michnik (az 1968. márciusi diáktüntetés-

és még másokat is, akik nyelviileg és ideológiailag szemben álltak a fennálló államszocializmussal, de nem a politikai ellenzék útját választották. A fogalomról lásd APOR Péter–HORVÁTH Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei. In: APOR Péter–HUHÁK Heléna–BÓDI Lóránt–HORVÁTH Sándor–SCHEIBNER Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. MTA BTK TTI, Budapest, 2018. A projektet lásd <http://pl.cultural-opposition.eu/>.

²⁶ A KOR történetéről számos jó munka született, lásd például Jan Józef LIPSKI: *KOR. IPN*, Warszawa, 2016; Andrzej FRISZKE: *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności* [A KOR időszaka. Jacek Kuroń és a Szolidaritás keletkezése]. Znak, Warszawa, 2011; Jan SKÓRZYŃSKI: *Siła bezsilnych. Historia Komitetu*

sek egyik vezetője) gyakorlati programmal állt elő.²⁷ *Új evolucionizmus* című esszéjében a társadalmat jelölte meg az ellenzéki politika címzettjeként, és azt állította, hogy a programnak az emberekért, nem pedig a pártokért kell szólnia. A legjobb útmutató a párt számára az alulról jövő nyomás lenne. Az „új evolucionizmus” lényege az volt, hogy az értelmiség a munkásosztályra támaszkodva kényszerítheti a hatalomra a változásokat, mivel a hatalom a társadalomnak ettől a rétegétől félt a leginkább. Nem határozta meg az intézményi keretet, de javasolta független szakszervezetek vagy munkástanácsok létrehozását.

1976 után más ellenzéki szervezetek is alakultak Lengyelországban: a KOR mellett az Emberi és Polgári Jogok Védelméért Mozgalom, a Fiatal Lengyelország Mozgalom és a Független Lengyelország Konföderációja. Létrejött az illegális (földalatti) kiadók hálózata, és az úgynevezett repülőegyetemek a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás kifejezésének fontos fórumává váltak. Intézményesült ellenzéki szervezetek ráadásul a társadalmi ellenállásból is születtek. A munkások a sztrájkok után 1977-ben megalakították az első szabad szakszervezeteket, Stanisław Pyjas krakkói egyetemista rejtélyes halála után, melyet mindenki az állambiztonság funkcionáriusai által elkövetett gyilkossággént könyvelt el,²⁸ pedig Krakkóban megalakult a

Obrony Robotników [Az erőtlenség hatalma. A Munkavédelmi Bizottság története]. Świat Książki, Warszawa, 2012.

²⁷ Kende Péter, Krzysztof Pomian és Jiří Pelikán konferenciát szervezett az 1956-os magyar forradalom 20. évfordulója alkalmából Párizsban. Adam Michnik erre az alkalomra készítette elő *Új evolucionizmus* című előadását, amely alapjaiban változtatta meg a közép-európai ellenzék gondolkodását. Az előadás írott változata a régióban a legtöbbet idézett ellenzéki szöveggé vált. A szöveg eredetileg 1977-ben jelent meg a párizsi lengyel emigráció folyóiratában. Lásd Nowy ewolucjonizm. *Aneks*, 1977/13–14. 33–48. Hamarosan lefordították magyarra, és megjelent a párizsi magyar emigráció *Magyar Füzetek* sorozatában. Lásd Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban. *Magyar Füzetek*, 1978/1. 118–133.

²⁸ A holttestet 2010 áprilisában exhumálták, de az újabb vizsgálatok sem szolgáltattak újabb bizonyítékokkal a gyilkosságra. Ugyanakkor dokumentumokkal bizonyított, hogy Pyjast az állambiztonság veszélyes elemként tartotta számon és kiemelten figyelte. Ráadásul Pyjas halálát követően több olyan személy is gyilkosság áldozata lett, aki gyanúsítottként (mint például Marian Węclewicz egykori bokszo), vagy tanúként (Stanisław Pietraszko) összefüggésbe hozható

Diák Szolidaritási Bizottság. E társadalmi mobilizációt kívülről támogatta az 1978. október 16-án II. János Pál néven pápává választott Karol Wojtyła, és az 1979 nyarán tett első lengyelországi zarándoklata óriási hatással volt a lengyelek társadalmi tudatosságának megerősítésére.

A magyar ellenzékre az 1975 nyarán Helsinkiben elfogadott Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záróokmánya, de még inkább a cseh(szlovák) ellenzék által 1977 elején bejelentett Charta-nyilatkozatnak volt mozgósító hatása. Néhány nappal később harmincnégy magyar értelmiségi csatlakozott a Chartához. 1979. október 25-én pedig kétszázötvennégy magyar állampolgár levélben kérte Kádár Jánost, hogy járjon közben a bebörtönzött csehszlovák ellenzékiek szabadon bocsátása érdekében. Ezek a szolidaritási akciók voltak az első nagyszabású ellenzéki megmozdulások Magyarországon. Akkoriban még nem volt kidolgozva az ellenállás elméleti háttere, és nem volt cselekvési terv sem. Az emberi jogok doktrínája volt az egyetlen „ideológia”, amely egyesítette a születőben lévő mozgalom tagjait.

A fennálló rendszerrel szemben kritikus vagy azzal nyíltan szembenálló értelmiségiek első komolyabb közös akciója egy emlékkötet elkészítése volt²⁹ Bibó István 70. születésnapjára. A szerkesztőbizottságban az 1956-os nemzedék egykori tagjai (Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz), a születő demokratikus ellenzék prominens alakjai (Kenedi János, Kis János, Bence György), valamint írók, szerkesztők és történészek (Csoóri Sándor, Tordai Zádor, Réz Pál, Szűcs Jenő) foglaltak helyet. A szerzők különböző világnézetű, háttérű és környezetű emberek (egynegyedük politikai elítélt) értelmiségi gyülekezete volt, akik mindannyian Bibó István, a magyar demokrácia szimbóluma előtt tisztelegtek. A magyar ellenzéki értelmiségiek ekkor már lefordították és olvasták Jacek Kuroń, Adam Michnik és Václav Havel írásait. Az

lett volna az üggyel. Jarosław SZAREK: *Czarne juwenalia. Opowieść o Studenckim Komitecie Solidarności* [Fekete Juvenalia. Történet a Diák Szolidaritási Bizottságról]. Znak, Kraków, 2007.

²⁹ A szerkesztők a kötetet hivatalosan a Gondolat Kiadónál akarták megjelentetni, de a kéziratot nem fogadták el. Az esszégyűjtemény tehát szamizdatként keringett Magyarországon.

új evolucionizmus koncepciója azért is hullott termékeny talajra Magyarországon, mert rezonált Bibó István híres programjára, miszerint a társadalom minden szegletében, hatalomtól függetlenül, „kis szabadságköröket” kell építeni. Ezek az autonómiák képeznék az új rendszer alapját. A gyakorlati munka azonban sokkal nehezebb volt a társadalom teljes depolitizálódása miatt. Bármennyi inspirációt és reményt merítettek is a magyarok a lengyelektől, belátható időn belül az előbbieket csak arra számíthattak, hogy kis csoportoknak sikerül megszilárdulniuk a hivatalos intézmények kiterjedt hálózatán kívül.³⁰

A magyarországi ellenzéki tevékenység intézményesítésének legfontosabb eseménye a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) 1979 végi megalakulása volt. A SZETA-t az 1977-ben Párizsba emigrált Kemény István szociológus tanítványai alapították, hogy a Kádár-rendszerben tabutémának számító szegénységgel kapcsolatos kutatásokat végezzenek. Ugyanakkor azt tervezték, hogy a kutatások mellett segítséget is nyújtanak a rászorulóknak. Ebben az értelemben a SZETA hasonló volt a KOR-hoz, mivel egy alulról szerveződő társaság volt a marginalizált társadalmi csoportok megsegítésére. Másrészt nem volt annyira intézményesült, mint a KOR vagy más lengyel szervezetek, nem választott szövivőket vagy vezetőket, és nem adott ki saját lapot sem. Ennek ellenére a SZETA az 1970-es és 1980-as évek fordulóján a legfontosabb informális ellenzéki szervezetté vált Magyarországon. Kemény István emigrációja nemzetközi támogatást és nyilvánosságot biztosított számukra, hiszen nemcsak a Kende Péter által – a szintén párizsi lengyel *Aneks* mintájára – alapított párizsi *Magyar Füzetek* című lap szerkesztőjeként, hanem a Szabad Európa Rádió munkatársaként is dolgozott.³¹

Így 1976 és 1980 között Lengyelországban kialakult a politikai ellenzék és a társadalmi ellenállás intézményes rendszere,

³⁰ Kis János: Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő*, 1982/3. 7–25.

³¹ Jellemző a magyar történetírás szegénységére, hogy a SZETA-ról máig nem készült átfogó tanulmány vagy monográfia. Csizmadia Ervin idézett könyvében is mindössze négy oldalt szánt tevékenysége bemutatására: CSIZMADIA Ervin: I. m. 176–179.

míg Magyarországon az első informális akciók és csoportok csak most szerveződtek.

Az 1980-as év újabb fordulópont volt. A Szolidaritás létrehozásával egy olyan tömegmozgalom jött létre, amely névlegesen és jogilag szakszervezetként működött, de valójában a politikai ellenzék és a társadalmi ellenállás minden frakcióját megpróbálta képviselni Lengyelországban, az egyház támogatásával. Hangsúlyozni kell, hogy ez az időszak Lengyelországban nemcsak az intézményesített ellenállás, hanem a jogi ellenállás időszaka is volt: a Szolidaritás, a Független Diákszövetség és a Magánparasztok Szolidaritása legálisan működhetett, de természetesen nem minden ellenzéki szervezetet ismert el a hatalom. Magyarországon az ellenzék nagy jelentőséget tulajdonított ennek a változásnak, és tele volt reménnyel. Ezért a magyarországi ellenzéki gondolkodók minden áramlata szimpatizált a Szolidaritással, és szorosan figyelemmel kísérte a lengyelországi eseményeket. Ez az időszak Magyarországon az ellenzék informális intézményesülésének szakaszát jelentette: a korábbi lengyel mintára szabadegyetemek létesültek,³² megalakultak az első szamizdat szerkesztőségek,³³ az elnyomott kis egyházi közössé-

³² Szilágyi Sándor, a szabadegyetemek egykori szervezője visszaemlékezésében tagadta, hogy a lengyel modellét használták volna az egyetem megszervezésében. Magyarországon természetesen hagyománya volt a magánlakásokban tartott szemináriumok szervezésének, de a lengyel hatás egyértelműen hangsúlyos volt 1978-tól. Ezt bizonyítják a fennmaradt dokumentumok. A magyar biztonsági szolgálatok pedig egyértelműen a „lengyel modellről” szóltak. SZILÁGYI Sándor: *A Hétféli Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.5. O-19764/3.

³³ Erről lásd DANYI Gábor: *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában*. *Múltunk*, 2019/4. 92–127.; Gábor DANYI: „Otwarte okna dookoła”. O powodach późniejszego pojawienia się samizdatu na Węgrzech [„Körbe nyitott ablakok”. A magyar szamizdat késői megjelenésének okairól]. In: Tomasz KOZŁOWSKI–Jan OLAŠZEK–Grzegorz WOŁK (eds.): *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku, t. IV*. [Ellenzék és társadalmi ellenállás Lengyelországban 1956 után. IV. kötet]. IPN, Warszawa, 2019. 11–26.

gek egyre láthatóbbá váltak, megjelentek az első nyíltan ellenzéki művészeti csoportok és alternatív zenekarok.³⁴

A lengyelországi hadiállapot (1981. december 13.) bevezetése után az ellenzéki tevékenység feltételei is megváltoztak. A legális Szolidaritás mozgalmat illegális csoportok váltották fel, és az ellenzék ismét széttöredezett. Nemcsak a lengyel ellenzék vált többpólusúvá a különböző világnézetek, politikai stratégiák és a célok elérésének eszközei tekintetében, hanem megjelent az ellenzékiek új generációja is, amelyet más témák érdekeltek (például a nemzetközi feszültségek csökkentése, demilitarizáció, környezetvédelem stb.). A magyar ellenzék fejlődését nem zavarta meg a lengyelországi hadiállapot bevezetése. A demokratikus ellenzék folytatta munkáját. Hangsúlyozni kell, hogy a demokratikus ellenzék még mindig laza, informális kapcsolatokkal rendelkező emberek csoportja volt, nem volt formalizált, nem voltak hivatalos tagjai vagy választott vezetői. A SZETA fő aktivistái vagy a *Beszélő* folyóirat szerkesztőbizottságának tagjai természetesen ismertek voltak, és többnyire őket tartották a demokratikus ellenzék vezetőinek.³⁵

Az 1980-as évek közepén mindkét országban megjelent az ellenzék új generációja. Lengyelországban a legjelentősebb mozgalom a különböző független egyetemi szervezetekkel együtt a Wolność i Pokój (Szabadság és Béke) volt, Magyarországon pedig az 1970-es években jött létre egy egyedülálló képzési forma, az úgynevezett Szakkollégiumok. A hallgatók a felsőoktatási rendszeren kívül képezték magukat bennük, és kezdeményezésüket a társadalmi problémák iránti érzékenység és az önálló, összetartó társadalmi szerveződés jellemezte. Két előképük is volt. Egyrészt az Népi Kollégiumok, amelyek különösen a vidéki vagy hátrányos helyzetű tehetséges fiatalok számára biztosítottak előrelépési lehetőséget a második világháború után 1949-ben történt felszámolásukig, másrészt az angol egyetemeken működő kollégiumi

³⁴ Lásd e kötetben DANYI Gábor tanulmányát: Transznacionális diffúzió, ellenzéki „legendák”, képzeletbeli körforgások. A lengyel Szolidaritás mozgalom nem hivatalos recepciója Magyarországon az 1980-as évek elején. *Múltunk*, 2021/3. 162–172.

³⁵ A magyar ellenzéki vitákról és a *Beszélő* című napilap szerepéről lásd MITROVITS Miklós: A lengyel hatás a magyar demokratikus ellenzék tevékenységére... I. m., illetve BOZÓKI András: I. m. 140–153.

rendszer, amelyben az elitképzés már bentlakásos iskolában történik. A fiatal elit számára a 19. században Budapesten is létrejött egy ilyen intézmény, ez volt az Eötvös Collegium, amely 1945 után is folytatta tevékenységét. Az 1970-es évek elején a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen megalakult a Rajk László Szakkollégium. Névadójuk az 1949-ben kivégzett egykori magyar belügyminiszter volt. Majd az 1980-as évek első felében az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karán megalakult a Bibó István Szakkollégium, a Közgazdaságtudományi Egyetemen pedig új szakkollégiumok jöttek létre. Hasonló intézmények jelentek meg Pécsen és Szegeden is.

A magyar ellenzék intézményesülése az 1980-as évek második felében vált valóságossá. Először is, a „népi írók” a Magyar Írószövetség keretein belül próbáltak alternatív fórumot teremteni a hatalommal szemben. Ez nem sikerült. A „népiek” ugyanakkor 1985-ben megalapították a Bethlen Gábor Alapítványt. Tevékenységüket azonban nem segítette a közvélemény ellenállása, sem az egyházi támogatás.

1985-ben azonban különböző csoportok – köztük a demokratikus ellenzék és a „népiek” – közös tanácskozást tartottak a Budapest melletti Monoron. 1987-ben pedig a demokratikus ellenzék vezető gondolkodói a *Beszélő* hasábjain megjelentették *A társadalmi szerződés* című dokumentumot, majd nem sokkal később a „népiek” és a hozzájuk közel álló értelmiségiek Lakiteleken megalapították a Magyar Demokrata Fórumot (MDF), az első (fél)legális formális ellenzéki intézményt.

A különbségek után térjünk rá a fő kérdésre. Ki kivel állt kapcsolatban a lengyel–magyar ellenzéki mozgalomban? Milyen ideológiai, elméleti és gyakorlati kapcsolat volt a magyarok és a lengyelek között?

Ideológia, program, stratégia

A magyar demokratikus ellenzék résztvevői számára a fő ideológiai vezérfonal az emberi és polgári jogok védelme volt, ahogyan azt a Charta '77-ben megfogalmazták. Programjuknak Adam

Michnik *Új evolucionizmus* című esszéjét fogadták el, annak ellenére, hogy Magyarországon nem lehetett társadalmi ellenállásra számítani.³⁶ Ezért a csoport elsősorban a KOR-al, majd a Szolidaritással, valamint független folyóiratokkal (elsősorban a *Krytyka*) és kiadókkal (elsősorban a NOWA, Krag) kereste a kapcsolatot. A magyar demokratikus ellenzék nemcsak világnézeti szempontból állt közel a KOR-hoz, hanem a földalatti munka tapasztalatai is érdekelték. A magyar ellenzéki értelmiségiek a rendszer kizárta, sokan a perifériára szorultak az 1970-es évek elején, hivatalos munkát nem vállalhattak, de nem riadtak vissza a földalatti munkától, azaz a konspirációtól és a szamizdatkiadástól sem. Ezt meg akarták tanulni, és meg akarták valósítani. Egyértelműen elítélték a Kádár-rendszer által a társadalomra kényszerített hamis kompromisszumot, és nyílt konfrontációt vállaltak a rendszerrel. Ebben az értelemben a magyar demokratikus ellenzék a rendszerrel szembeni politikai ellenzék volt.

Ezzel szemben az általam a „kulturális ellenállás” kategóriájába sorolt értelmiségiek, írók („népiek”), költők, történészek, irodalom- és művelődéstörténészek számára, akik nem tagadták meg nyíltan a Kádár által oktrojált társadalmi kompromisszumot, legális intézményi keretek között dolgoztak és féltették a létüket, az illegális ellenzéki tevékenység nem volt vonzó. A hivatalos internacionalista ideológiával és a nemzeti sorskérdések iránt általuk érzéketlennek tartott hatalommal szemben azonban ezek a csoportok fontos szerepet játszottak, és egy létező társadalmi igényt elégítettek ki azzal, hogy a tabunak számító nemzeti tragédiákra (mint a trianoni béke következményei) összpontosítottak. Arra törekedtek, hogy a magyar nemzeti kérdést közép-európai kontextusban tárgyalják, hogy bemutassák a térség népeit egyesítő sorsközösséget, és ezáltal egy posztkoloniális közép-európai identitást alakítsanak ki, amely túllép a jaltai világrend keretein.

³⁶ Michnik szerint az ellenzék feladata, hogy programot adjon a társadalomnak. A nyilvánosság az egyetlen olyan erő, amely nyomást gyakorolhat a pártra, hogy az engedményeket tegyen. Ezért a magyar demokratikus ellenzék mint kis autonóm csoport a második nyilvánosság csatornáin keresztül próbálta tájékoztatni a társadalom elégedetlenebb részét.

Legális újságokban, folyóiratokban és intézményekben fejtették ki nézeteiket. E csoport tagjai elsősorban a lengyel katolikus értelmiségi klubokhoz, a lengyel katolikus folyóiratok (*Tygodnik Powszechny* hetilap, *Więź* folyóirat) szerkesztőségeihez és irodalmi körökhöz kapcsolódtak.³⁷

A magyar–lengyel kapcsolatokban érintett harmadik csoport a joghallgatókból álló Bibó Kollégium volt. Ezeket a fiatalokat elsősorban a leszerelés, Európa demilitarizálása, a környezetvédelem és az ifjúsági kérdések érdekelték. Ezért nem meglepő, hogy Lengyelországban felvették a kapcsolatot a hasonló kérdésekkel foglalkozó *Szabadság és Béke* mozgalom aktivistáival és független egyetemi szervezetekkel. A Bibó Kollégium diákjai autonómiájukat kihasználva féllegális kiadványokat szerkesztettek és féllegális rendezvényeket szerveztek. Nem utasították el a társadalmi akciókat és az utcai tüntetéseket sem, bár kezdetben nem került sor rájuk.³⁸

Közös fellépések

A demokratikus ellenzék stratégiájához tartozott az illegális akciók szervezése is. Ebben az összefüggésben meg kell jegyezni, hogy első akcióik többsége Lengyelországgal kapcsolatos volt. 1981 nyarán a magyar demokratikus ellenzék, pontosabban a SZETA aktivistái nyári tábor szerveztek a Balatonnál anyagiilag hátrányos helyzetű lengyel gyerekek számára. A Szolidaritás mazóviai szervezete segített a gyerekek toborzásában, de az utazást és a gyerekek étkeztetését, beleértve a programokat is, a SZETA nemcsak szervezte, hanem a pénzt összegyűjtötte hozzá. Bár a tábor léte nem volt jogellenes, a magyar rendőrség folyamatosan zaklatta, és Wojciech Maziarskit, egy Magyarországon

³⁷ Lásd SZEREDI Péter: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2018. Lengyel kapcsolataikról lásd SZALAI Attila: *A múltból jelen, a jelenből jövő. Széljegyzetek a magyar nemzeti demokráta ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2017.

³⁸ A mai napig nem készült tudományos tanulmány a Bibó Kollégium történetéről.

tanuló lengyel diákot, aki tolmácsként vett részt a táborban, a hatóságok kiutasították az országból.³⁹ A SZETA 1982-ben újabb tábort tervezett lengyel gyermekek számára, de a Belügyminisztérium megakadályozta, ahogy a hadiállapot bevezetése után a lengyeleknek szánt humanitárius segélyakciójuk sikerét is jelentősen korlátozta.⁴⁰

A demokratikus ellenzék első utcai tüntetésére 1982. augusztus 30-án került sor a budapesti Bem-szobornál a gdański megállapodások (1980. augusztus 31-én született megállapodás értelmében engedélyezték Lengyelországban a Szolidaritás létrehozását) aláírásának második évfordulója előtti napon. Ez az akció teljesen illegális volt, és a szervezőket (Rajk László, Nagy Bálint, Demszky Gábor és Haraszti Miklós) a tüntetés napján letartóztatták. A lengyeleknek címzett nyilatkozatot nem tudták felolvasni, de később megjelent a magyar és a lengyel szamizdat-lapokban is.⁴¹

Ezt követően a kölcsönös szolidaritásról szóló nyilatkozatok az együttműködés rendszeres részévé váltak. 1984. október 23-án a „Szabadság – Igazságosság – Függetlenség”,⁴² a „Felszabadulás”⁴³ és a „Függetlenség”⁴⁴ nevű szervezetek nyilatkozatot tettek közzé az 1956-os magyar forradalom évfordulóján.⁴⁵ Két évvel később, a forradalom 30. évfordulóján pedig a magyar demokratikus ellenzék intézett felhívást lengyel, cseh, szlovák és keletnémet barátaihoz, hogy csatlakozzanak hozzájuk a magyar forradalomról

³⁹ Lásd ebben a kötetben: DANYI Gábor: Transznacionális diffúzió... I. m. 175–176.

⁴⁰ Lásd MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat*. I. m. 98–105., 128–132.

⁴¹ Lengyelül: *Krytyka*, 1982/13–14., magyarul: *Beszélő*, 1982/4.

⁴² Az 1981-ben alapított Lengyel Önkormányzati Köztársaság „Szabadság – Igazságosság – Függetlenség” klubjai (Kluby Rzeczypospolitej Samorządnej „Wolność – Sprawiedliwość – Niepodległość”) a 20. század eleji Lengyel Szocialista Párt baloldali függetlenségi szárnya és a parasztmozgalmak hagyományaira hivatkoztak. Tevékenységüket a keresztény etikára alapozták.

⁴³ A „Felszabadulás” (Wyzwolenie) egy 1984 januárjában alapított, függetlenségi célokat kitűző ellenzéki csoport volt.

⁴⁴ A „Függetlenség” (Niepodległość) a későbbi Liberális Demokrata Párt „Függetlenség” illegális elődszervezete. 1984-től adták ki az *ABC* magazint, amely közép-európai kérdésekkel foglalkozott.

⁴⁵ *Nowa koalicja*, 1985/1.

való megemlékezésen. A felhívást és az egyre növekvő aláírási listát a magyar és a lengyel független sajtó több újságában is közzétették.⁴⁶ 1988. március 15-én a Harcoló Szolidaritás (Solidarność Walcząca) tett közzé felhívást az 1848-as magyar forradalom évfordulóján, október 23-án pedig a Szolidaritás emlékezett meg 1956-ról.⁴⁷

A magyar kulturális ellenállás lengyel kapcsolatai alapvetően a legális világban léteztek, de tagjai kihasználták, hogy a magyar kultúrpolitika egy megtúrt kategóriája, az úgynevezett „szürke zóna”, vagyis a „köztes nyilvánosság”⁴⁸ meglehetősen tág határokat szabott a fennálló rendszerrel szembeni tevékenységnek. Első jelentős akciójukra 1986-ban került sor, amikor Kiss Gy. Csaba és Kovács István egy kötetet szerkesztett Waclaw Felczak krakkói történészprofesszor 70. születésnapja alkalmából.⁴⁹ A kötet tartalma a következő témák köré csoportosult: a nemzeti kérdés a 19. századi Kárpát-medencében, Közép-Európa tágabb régiója, nemzeti identitás, lengyel–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok, valamint a 20. századi lengyel irodalom. A Közép-Európa eszméje akkoriban reneszánszát élte, mégis Milan Kundera *A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéje, vagy Czesław Miłosz *Szülőházam, Európa* című könyvének a lengyelekről és az oroszokról szóló fejezete csak szamizdatban jelenhetett meg az érintett közép-európai országokban. Ebben az értelemben ez a kötet, amely hasonló kérdésekkel foglalkozott, a legális kereteket át nem lépő kulturális ellenállás egyik legjelentősebb terméke, amelyet a krakkói Jagelló Egyetemen tartott ünnepségen adtak át Waclaw Felczaknak.

⁴⁶ Magyarországon: *Beszélő*, 1986/3.; *Demokrata*, 1986. október 23.; Lengyelországban: *Tygodnik Mazowsze*, 1986/185.; *Nowa Koalicja*, 1987/3.

⁴⁷ *Demokrata*, 1988/4., *Demokrata*, 1988/11.

⁴⁸ Az első és a második nyilvánosság közötti szféra. Más szóval a hivatalos kiadványok és az illegális irodalom között volt egy köztes tér, ahol független, autonóm véleményeket ki lehetett fejezni. Klasszikus példák erre az író-olvasó találkozó, az informális társaságok, konferenciák és a vidéki irodalmi folyóiratok.

⁴⁹ Kiss Gy. Csaba–Kovács István–Nagy József Zsigmond: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1986.

A kulturális ellenállás e részének másik jelentős lengyel akciója a Zbigniew Herbert – akkor már emigráns – lengyel költő tiszteletére szervezett rendezvény volt. A Bethlen Gábor Alapítvány által létrehozott díjat az alapítvány az elsők között ítélte oda neki. A Párizsban élő költő nem mert Budapestre jönni, mert joggal tartott attól, hogy a magyar hatóságok kiadják Lengyelországnak. A budapesti díjátadón Tadeusz Szyma, a *Tygodnik Powszechny* katolikus hetilap szerkesztője képviselte. Az ünnepségre 1987. november 2-án került sor az Országos Széchényi Könyvtár dísztermében. A közönség meghallgatta Sinkovits Imre – a kor egyik legjelentősebb magyar színésze, aki 1956. október 23-án a lengyelek melletti szolidaritástüntetésnek indult eseményen a *Nemzeti dalt* szavalta – előadásában Herbert 1956-ban a magyarokhoz írt versét (*Állunk a határon...*), majd Csoóri Sándor – a nyolcvanas évek népi mozgalmának informális vezetője – laudációját, aki Kundera gondolataival köszöntötte a lengyel költőt – miszerint a második világháború alatt Európa összeomlott és vereséget szenvedett. Azóta ugyan visszanyerte az önfenntartás néhány elemét, például a szabadságot és a jólétet, de a kultúráját még mindig nem sikerült. Közép-Európa pedig, amely soha nem tudott teljes mértékben Európa részévé válni, úgy érzi, hogy ezt az európai kultúrát önmagában is meg tudja újítani. Csoóri szerint ennek a romantikus eszmének egyik legfontosabb képviselője Herbert.⁵⁰

Mint említettem, a Bibó Kollégium diákjai elsősorban a *Szabadság és Béke* mozgalom tevékenységében vettek részt. Így 1987 májusában egy diákküldöttség részt vett azon a varsói nemzetközi szemináriumon („Nemzetközi béke és Helsinki megállapodások”), amelyet az East–West Dialogue Network (Kelet–Nyugati Párbeszéd Hálózat) kezdeményezett.⁵¹ Kétszáz

⁵⁰ CSOÓRI Sándor: Zbigniew Herbertről. A Bethlen Alapítvány díjazottjáról. In: KISS Gy. Csaba–SIMONYI Zoltán (szerk.): „...egyenesen szembenézni a sorssal...” Magyar írók Zbigniew Herbertről. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2008. 90.

⁵¹ A kelet–nyugati párbeszéd az Európai Nukleáris Leszerelésért Mozgalomból (END) nőtt ki 1984-ben. Kezdeményezője és szervezője a nyugatnémet zöldpárti politikus, Dieter Esche volt. Ez egy független polgári kezdeményezés volt, hivatalos szervezet vagy vezetés nélkül. A magyarországi Miszlivetz Ferenc is részt vett benne. MISZLIVETZ Ferenc: *Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör*. In: BOSSÁNYI

lengyel és mintegy ötven külföldi vendég volt jelen, többek között a Bibó Kollégium diákjai (köztük Orbán Viktor és Kövér László) Mislivetz Ferenc vezetésével. A demokratikus ellenzéki Kis János nem kapott útlevelet, így üdvözlő levelet küldött a szeminárium tagjainak.⁵² Ez az esemény nagy hatással volt a fiatal magyar diákokra, ezért úgy döntöttek, hogy Budapesten megszervezik a folytatását. A Bibó Kollégium által 1987 novemberében szervezett konferencián több mint százan vettek részt, és Jacek Czaputowicz képviselte a *Szabadság és Béke* csoportot. A lengyel ellenzék által inspirált esemény jelentősége abban állt, hogy a monori találkozó óta először vettek részt közös konferencián a demokratikus ellenzék prominensei és a népiekhez sorolható független értelmiség képviselői. A konferencia így ellenzéki körökben is elismerést hozott a Bibó Kollégium tudósainak. A jelentős nemzetközi visszhang pedig külföldön is hírnevet hozott a társaságnak.⁵³

A kétnapos szeminárium fő témái a következők voltak: Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió Kommunista Pártja új főtitkára reformjainak jelentősége és hatása az európai politikára, a leszerelés és a demokratikus mozgalmak lehetőségei. A mozgalom céljait a konferencia végén elfogadott nyilatkozatban fogalmazták meg: 1. egy páneurópai demokratikus mozgalom pozitív identitásának megteremtése; 2. Európa demilitarizálása, a katonai szolgálatmegtagadás jogának tiszteletben tartása; 3. a külföldi csapatok kivonása minden kelet- és nyugat-európai országból, a támaszpontok felszámolása, a világ blokkokra való felosztásának megszüntetése; 4. környezetvédelem; 5. az aktív civil társadalom

Katalin: *Szólampórák. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Láng Kiadó, Budapest, 1989. 98–99.

⁵² Lásd János Kis: Can We Have a Joint Programme? Message to Warsaw. *Bulletin of the European Network for East-West Dialogue*, Trial Number (September 1987) nr. 44.

⁵³ A szemináriumról beszámolt a *Beszélő* 1987/4. 148–150., illetve maguk a szervezők is. Lásd BENDA Gyula–ORBÁN Viktor: Kelet–Nyugati találkozó. *Századvég*, 1987/4–5. 210–216.; lásd még MISLIVETZ Ferenc: I. m. 99–100. A pártvezetés utasítására az egyetem vezetése betiltotta a konferenciát, és bár az utolsó pillanatban engedélyezték, a szervezők már találtak egy megfelelő termet egy általános iskolában, így a konferenciára nem a Bibó Kollégium épületében került sor.

fejlődésének támogatása, az egyéni jogok tiszteletben tartása és a független csoportok, egyesületek és szervezetek megalakításának joga.⁵⁴ A konferencia megszervezése fontos hozzájárulás volt a Bibó Kollégium mint ifjúsági szervezet intézményesüléséhez.

Lengyel–Magyar Szolidaritás

Külön említést érdemel a Lengyel–Magyar Szolidaritás csoport. Egyrészt azért, mert ez volt a lengyel és a magyar ellenzék közötti kapcsolatok egyetlen intézményesített csatornája. Másrészt, mert az alapítók között ott volt a magyar és a lengyel ellenzék valamennyi áramlata. Harmadrészt, mert mindkét országban aktív tevékenységet fejtett ki.

A Lengyel–Magyar Szolidaritás története 1986-ig nyúlik vissza. Ugyanezen év október 26-án Podkowa Leśnában felavatták az első emléktáblát, amely a szocialista táborban az első magyar forradalomra emlékeztető emlékhely volt.⁵⁵ Az emléktáblát a Lengyelországban élő Engelmayer Ákos kezdeményezte⁵⁶ a helyi Szent Kristóf-templomban, Leon Kantorski atyával együtt. Engelmayer tudta, hogy a magyar forradalom emléke még élénken él Lengyelországban, és ő maga is több tucat előadást tartott lengyel repülőegyetemen. Megkereste Kantorskit, aki beleegyezett, hogy az emléktáblát „A magyar felkelés 30. évfordulóján az elesettek és meggyilkoltak emlékére” kétnyelvű felirattal a templomában helyezték el.⁵⁷ Az oltár fölé kifüggesztették a Kossuth-címert, Kantorski atya miséjére pedig legalább kétezer ember gyűlt össze. Utána Wojciech Frazik krakkói történész tartott

⁵⁴ OSA, HU OSA 300-40-1 Box 250. Budapest Declaration, 1987. november 22.

⁵⁵ Lásd *A Hírmondó*, 1987/2.

⁵⁶ 1962 óta élt Varsóban. Tagja volt a Szolidaritásnak és a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatok varsói kapcsolattartójaként tevékenykedett, de a legszorosabb kapcsolatban az itt tárgyalt kulturális ellenállás tagjaival állt.

⁵⁷ Az emléktáblát az esemény után leszedték és elrejtették. Amikor azt 1989 februárjában visszahelyezték a helyére, másnap leesett a falról, és összetört. A jelenlegi emléktábla az eredeti másolata. Mitrovits Miklós interjúja Engelmayer Ákossal. Podkowa Leśna, 2010. augusztus 28.

előadást a magyar forradalomról. Az ünnepséget fotókiállítás és egy különleges kétnyelvű szamizdat kiadvány kísérte *My i Wy – Mi és Ti* címmel, amelyet Gömöri György Angliában élő magyar irodalomtörténész, ötvenhatos menekült szerkesztett. A kötetben többek között Illyés Gyula, Petri György, Csoóri Sándor, Adam Ważyk, Wiktor Woroszyński és Zbigniew Herbert versei olvashatók, amelyeket a magyar forradalom nyomán írtak. A rendezvény szervezését piros-fehér-zöld karszalagot viselő fiatalok végezték.

Az emléktábla-avatás után felmerült a Lengyel–Magyar Szolidaritás csoport létrehozásának gondolata. Az alakuló ülés megszervezése azonban több mint két évet vett igénybe, amelyre végül 1989. február 18-án került sor egy magyarországi ellenzéki aktivista jelenlétében. Buda Géza – a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatokban az egyik legfontosabb közvetítő és szervező – utazott Varsóba, és gyors megbeszélés után hazatelefonált, hogy a magyar demokratikus ellenzékktől kérje, hogy állítsanak össze egy listát, akik a csoport magyar alapítói lennének.⁵⁸ Másnap megérkezett a lista, de csak tizenegy nevet tartalmazott. Látható, hogy a demokratikus ellenzék legjelentősebb alakjai, valamint a kulturális ellenállás fő aktivistái szinte teljesen hiányoztak az alapítók közül. Feltehetően a szervezés késői időpontja is szerepet játszhatott ebben. Abban az időben mindenki vagy a saját rendszerváltásával volt elfoglalva, és már nem tartott egy ilyen szervezetet különösebben fontosnak, vagy külföldön tartózkodott huzamosabb ideig, így nem lehetett kapcsolatba lépni vele. A lengyel oldalon azonban ott voltak a legjelentősebb ellenzéki személyiségek az alapítók között: Zbigniew Bujak, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Józef Lipski, Janusz Onyszkiewicz, Leon Kantorski atya és Wiktor Woroszyński. A csoport formálisan Buda Géza (Budapest), Wojciech Maziarski (Varsó) és Andrzej Szcześniak (Wrocław) vezetésével jött létre. Az alakuló ülés után, az 1986. október 23-án felavatott, majd később elrejtett és – véletlenül – összetört ötvenhatos gránittábla másolatát visszahelyezték a templom falára.

⁵⁸ Mitrovits Miklós interjúja Buda Gézával. Budapest, 2018. szeptember 25.

A Lengyel–Magyar Szolidaritás alapítói közös nyilatkozatban fordultak a két nemzet polgáraihoz, amelyben leszögezték, hogy a második világháborút követő közös sorsuk tudatában, valamint a lengyel–magyar kapcsolatok sok évszázados múltjára emlékezve létrehozták a Lengyel–Magyar Szolidaritást, amelynek fő célja, hogy közösen dolgozzanak a két nemzet közeledése érdekében minden olyan területen, amely a lengyeleket és a magyarokat érdekli. A nyilatkozatban kiálltak az európai kultúra alapvető értékei mellett, elismerték a demokráciát, az emberi és polgári jogokat, valamint a nemzetek belső és külső szuverenitását. A nyilatkozat azt is leszögezte, hogy a Lengyel–Magyar Szolidaritás nem tartozik egyetlen párthoz sem, és világnézettől, illetve politikai hovatartozástól függetlenül mindenki számára nyitott, aki elismeri a szervezet értékeit.⁵⁹ 1989 szeptemberében a Lengyel–Magyar Szolidaritás megjelentette a *Biuletyn Węgierski* (Magyar Közlöny) című lapot is, amelyből végül csak az az egy szám jelent meg.

A Lengyel–Magyar Szolidaritás csoport lengyel aktivistái 1989 márciusában részt vettek a Magyar Demokrata Fórum első országos kongresszusán, és felszólaltak a március 15-i nemzeti ünnepi rendezvényen. 1989 júniusában részt vettek Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésén, ahol koszorút helyeztek el sírjukon. Végül részt vettek az MDF 1989. októberi második országos kongresszusán és az 1989. október 23-i Bem-szobornál tartott ünnepségen, ahol az a Wiktor Woroszylski is beszédet tartott, aki a forradalom napjaiban újságíróként Budapesten tartózkodott. Benyomásait *Magyarországi napló* címmel a hetvenes–nyolcvanas években lengyel és magyar szamizdatban is kiadták. Összességében a Lengyel–Magyar Szolidaritás 1989-ben inkább az MDF lengyel kapcsolatainak intézményesített csatornájaként működött. Ebben nyilván nagy szerepe volt Engelmayer Ákosnak, aki az MDF varsói kapcsolattartója volt.⁶⁰

⁵⁹ Deklaracja założycielska Solidarności Polsko-Węgierskiej [A Lengyel–Magyar Szolidaritás alapító nyilatkozata]. *Biuletyn Węgierski*, 1989. szeptember 15.

⁶⁰ Az MDF 1990-es választási győzelme után Engelmayer Ákos lett a varsói magyar nagykövet.

Összefoglalás

A közép- és kelet-európai ellenzéki mozgalmak transznacionális történetének, vagy másképpen fogalmazva belső kapcsolatainak, kapcsolati csatornáiknak és kölcsönhatásaiknak a vizsgálata nagy jelentőséggel bír annak megértéséhez, hogy miként alakultak ki ezek a mozgalmak, és milyen különbségek voltak közöttük. Másrészt a belső kommunikációs hálózatok vizsgálatával segíthetünk tipologizálni az ellenzéki csoportokat, és akár túl is léphetünk az eddigi, gyakran túl sematikus megközelítésen. A korábbi szintézis megírására tett kísérletek nem voltak elegendőek ahhoz, hogy pontos képet alkossanak az egyes ellenzéki csoportok ideológiájáról, programforrásairól, nemzetközi kapcsolatairól, befolyásáról, stratégiáiról és eszköztáráról.⁶¹ Ez a tanulmány a magyar és a lengyel eset összehasonlításával próbál meg vázlatosan válaszolni ezekre a kérdésekre.

Természetesen más kérdések is felmerülnek. Mennyire voltak fontosak a különböző együttműködési formák a magyar ellenzék számára? Mikor adtak lendületet a lengyelek, és mikor voltak döntőek inkább a helyi tényezők (például az ökológiai problémák vagy a gazdasági válság)? Mi volt a lengyel–magyar kapcsolatok jelentősége Kelet-Közép-Európa sorsközösségként való felfogása szempontjából?

⁶¹ Lásd például Pollack és Wielgohs összehasonlítási kísérletét, amely első-sorban a társadalmi ellenállással és az emberi jogokért küzdő ellenzéki csoportokkal foglalkozik, és kihagyja azokat a csoportokat, amelyek más csatornákon keresztül fejezték ki ellenzéki tevékenységüket. Jan WIELGOHS–Detlef POLLACK: Comparative Perspectives on Dissent and Opposition to Communist Rule. In: Jan WIELGOHS–Detlef POLLACK (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Ashgate, Aldershot–Burlington, 2005. 231–266. Egy másik példa Krzysztof Łabędź tanulmánya, amelyben a lengyel ellenzéki mozgalmat a szovjet blokk más országaiban létrejött ellenzéki csoportokkal hasonlítja össze, és a magyar példának mindössze fél oldalt szentel, sajnos nagyon leegyszerűsítve. Krzysztof ŁABĘDŹ: *Opozycja polityczna w Polsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku [Politikai ellenzék Lengyelországban a 20. század hetvenes–nyolcvanas éveiben]*. In: Krzysztof ŁABĘDŹ–Małgorzata ŚWIDER (eds.): *Opozycja antikomunistyczna w krajach bloku wschodniego w latach 1945–1989 [Antikomunista ellenzék a keleti tömb országaiban 1945–1989]*. Księgarnia Akademicka, Kraków, 2014. 39–54.

A lengyel befolyás katalizátorszerepet játszott a rendszerváltás előestéjén megalakult három párt létrejöttében.⁶² Mindhárom esetben kimutatható, hogy a Lengyelországban történtek különösen fontosak voltak a kezdeti szakaszban. A lengyel példa aktivitásra ösztönözte a magyarokat, programot és reményt adott nekik. Általánosságban elmondható, hogy a magyar ellenzéki mozgalom fejlődésére nagy hatással volt a lengyel ellenzéki mozgalom és maga a Szolidaritás létezése.

A transznacionális ellenzéki kapcsolatok komoly hatással voltak a közép-európai gondolkodás reneszánszának megvalósulására is, amelyet Milan Kundera, Czesław Miłosz, Danilo Kiš vagy Zbigniew Herbert ébresztett fel. Ebben az időszakban számos nagy hatású szöveget fordítottak le egyik közép-európai nyelvről a másikra, és építettek be a régió országainak helyi kultúrájába. Az a tudat, hogy a régió népei a szovjet birodalom nyugati periferiáján és az európai központ keleti periferiáján élnek, valamint a két totalitarizmus egyedülálló tapasztalata és a kommunista rendszer elleni közös küzdelem egyesítette ezeket a gondolkodókat. Erre a közös tudatosságra épült a rendszerváltás utáni visegrádi együttműködés.

⁶² A demokratikus ellenzékből megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége (1988), a „kulturális ellenállás” azon része, amely főként népi és jobboldali értelmiségiekből állt, megalakította a Magyar Demokrata Fórumot (1987), az egyetemi hallgatók fő politikai központjából (Bibó Kollégium) pedig a Fiatal Demokraták Szövetsége (1988) jött létre.